

روش نوآورانه برای اندازه‌گیری شاخص عدالت اقتصادی - اسلامی در استان‌های ایران

حمیدرضا نایب خسروشاهی^۱

چکیده

هدف: عدالت اقتصادی یکی از مهم‌ترین ارکان توسعه و از اصول بنیادین اقتصاد اسلامی است. با وجود اهمیت این مفهوم، شاخص جامعی که ابعاد مختلف عدالت اقتصادی را از منظر اقتصاد اسلامی به‌صورت هم‌زمان اندازه‌گیری کند کمتر مورد توجه قرار گرفته است. هدف این پژوهش طراحی و اندازه‌گیری یک شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی-اسلامی در استان‌های ایران طی دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۷ است.

روش: این پژوهش از نوع کاربردی و با رویکرد طراحی شاخص ترکیبی انجام شده است. بر اساس مبانی نظری اقتصاد اسلامی و با استفاده از معیارهای استخراج‌شده از مطالعات پیشین، شاخص عدالت اقتصادی-اسلامی در پنج بُعد شامل عدالت درون‌نسلی، عدالت بین‌نسلی، سهم‌بری متناسب عوامل تولید، کارایی فنی و کارایی تخصیصی طراحی شد. پس از محاسبه شاخص‌های مربوطه، داده‌ها نرمال‌سازی و هم‌جهت‌سازی شده و میانگین آن‌ها به‌عنوان شاخص نهایی عدالت اقتصادی-اسلامی محاسبه گردید. مقدار شاخص بین صفر و یک قرار دارد و مقادیر کمتر بیانگر وضعیت عادلانه‌تر است.

یافته‌ها: نتایج نشان داد حدود ۷۰ درصد مقادیر شاخص در استان‌ها کمتر از ۰,۵ و حدود ۳۰ درصد بیشتر از ۰,۵ بوده است که بیانگر وضعیت نسبتاً مطلوب عدالت اقتصادی-اسلامی در اکثر استان‌هاست. عادلانه‌ترین وضعیت به استان کردستان در سال ۱۳۸۷ با مقدار تقریبی ۰,۱۸۶ و ناعادلانه‌ترین وضعیت به استان آذربایجان شرقی در همان سال با مقدار تقریبی ۰,۷۹۶ اختصاص داشت. همچنین الگوی تغییرات شاخص در سطح استان‌ها فاقد روند یکنواخت صعودی یا نزولی بود، در حالی که میانگین کشوری شاخص در دوره مورد بررسی روندی نزولی و بهبودیابنده را نشان داد. **نتیجه‌گیری:** شاخص طراحی‌شده امکان ارزیابی جامع عدالت اقتصادی از منظر اقتصاد اسلامی را فراهم می‌کند. نتایج حاکی از بهبود نسبی وضعیت عدالت اقتصادی-اسلامی در کشور طی دوره

مورد مطالعه است. استفاده از این شاخص می‌تواند به سیاست‌گذاران در شناسایی نابرابری‌های منطقه‌ای و تدوین سیاست‌های مؤثر برای ارتقای عدالت اقتصادی کمک کند.

واژه‌های کلیدی: اقتصاد اسلامی، اقتصاد ایران، عدالت اقتصادی، شاخص عدالت.

۱. مقدمه

توسعه اقتصادی یکی از اهداف مهم همه کشورهای جهان به‌شمار می‌رود و بسیاری از نظریه‌پردازان معتقدند که توسعه در بستر عدالت میسر می‌شود. در این نگرش، نه تنها عدالت ثمره توسعه به‌شمار می‌رود، بلکه مسیر تحقق توسعه نیز بر مبنای عدالت تحقق می‌یابد (غفاری و همکاران، ۱۳۹۷). به همین دلیل با وجود تفاوت در مکاتب و جوامع مختلف، در طول تاریخ، موضوع عدالت یکی از دغدغه‌های بشریت بوده و تحقق عدالت، به ویژه اقتصادی، یکی از مهم‌ترین اهداف سیاست‌گذاران در کشورهای مختلف بوده است. در این میان، نظریه‌پردازان اقتصاد اسلامی نگاه موشکافانه‌تر و سخت‌گیرانه‌تری نسبت به سایر مکاتب به عدالت دارند. چرا که توجه به عدالت و تلاش برای تحقق آن از جمله کارهای بنیادین نظام اسلامی است. این اهمیت تا بدان پایه است که حضرت علی (ع) یکی از دلایل اصلی پذیرش حکومت از سوی خود را برقراری توازن و از بین بردن شکاف‌های ناروا در میان دو طبقه ستمگر شکم‌باره و مظلوم گرسنه بیان فرموده‌اند (نهج‌البلاغه، خطبه ۳).

عدالت دارای ابعاد مختلفی از جمله ابعاد سیاسی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی است که هر یک اهمیت ویژه و موضوع مجزایی برای مطالعه می‌باشد. یکی از ابعاد مهم عدالت، عدالت اقتصادی است. نظریه‌های عدالت اقتصادی امروزه گسترش یافته و نظریه‌پردازان مکاتب مختلف دیدگاه‌های متفاوتی نسبت به آن دارند که برگرفته از چهارچوب مکتب و مبانی بنیادین نظام مورد نظر آن‌ها می‌باشد. در متون اسلامی نیز عدالت اقتصادی دارای چهار معنای تساوی، دادن حق هر صاحب حق به آن، عدم تفاوت فاحش درآمدی و اعتدال است. با ترکیب و در نظر گرفتن تداخل مفهومی معانی یاد شده و اندکی تصرف می‌توان گفت که عدالت اقتصادی به معنی اعطای حق هر صاحب حق به آن، اعتدال، توازن یا تساوی است (رجایی و مهدوی وفا، ۱۳۹۵). عدالت اقتصادی یکی از اساسی‌ترین مبانی و اصول اقتصاد اسلامی است و بنابراین اولویت اساسی نظام اسلامی، استقرار عدالت اسلامی است. اما اگر چه عدالت اقتصادی به عنوان مهم‌ترین اصل در اسلام و مهم‌ترین معیار اسلامی بودن فعالیت‌ها مطرح است، تاکنون تعریف واضحی از شاخص اندازه‌گیری معیارهای عدالت اقتصادی توسط اندیشمندان اسلامی ارائه نشده است. به همین جهت و با توجه به اهمیت عدالت اقتصادی و اینکه برای ارزیابی وضعیت عدالت اقتصادی و برای بررسی مسیر حرکت آن به سمت وضعیت مطلوب و همچنین برای سیاست‌گذاری در زمینه عدالت اقتصادی، باید یک معیار اندازه‌گیری جامع و مناسب انتخاب شود که دربرگیرنده تمامی معیارهای عدالت از دیدگاه اقتصاد اسلامی باشد، هدف مطالعه حاضر اندازه‌گیری شاخص عدالت اقتصادی با توجه به معیارهای اسلامی آن در استان‌های ایران در دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۷ می‌باشد.

۲. مبانی نظری و ادبیات پژوهش

در رابطه با مفهوم اصطلاحی عدالت، معانی مختلفی ذکر شده است. از جمله قرار دادن هر چیز در جای خودش و دادن حق هر صاحب حقی به او، که برگرفته از این سخن حضرت علی (ع) است که فرمودند: «عدالت، امور را در جایگاه شایسته خود قرار می‌دهد.» (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴ق: ۵۵۳) و فرمود: «هر چیز را در جای خودش قرار ده و هرکاری را در وقت خود انجام ده.» (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴ق: ۴۴۴). علامه طباطبایی، در توصیف عدالت بیان کرده است که عدالت، دادن حق هر قوه‌ای به او و مصرف هر قوه‌ای در جای خودش است و دو طرف افراط و تفریط عدالت عبارت است از ظلم و انظلام (طباطبایی، ۱۳۹۳ق: ۳۷۱). شهید مطهری نیز در کتاب عدل الهی، تعریف عدالت را با چهار معنای موزون بودن (عدم وجود شکاف طبقاتی)، تساوی و نفی هر گونه تبعیض، اعطاء حق هر صاحب حق و رعایت استحقاق‌ها بیان می‌کند (مطهری، ۱۳۶۸: ۵۹). شهید صدر نیز در رابطه با تأمین عدالت اجتماعی به سه مرحله مبدأ (یعنی ایجاد فرصت برابر و بهره‌مندی یکسان از مزیت‌ها)، فرایند (یعنی برخورداری از آزادی برابر) و نتیجه (یعنی میزان سهم‌بری افراد) تأکید کرده و در نهایت به دو معیار توازن اجتماعی و تأمین اجتماعی اشاره کرده است (جهان‌بین و نعمتی، ۱۳۹۴).

۲-۱. عدالت اقتصادی از دیدگاه مکاتب مختلف

بر اساس مطالعه صدری (۱۳۹۱)، عدالت اقتصادی در بسیاری از مکاتب اقتصادی مورد بررسی قرار گرفته و معیارهای متفاوتی برای آن بیان شده است که عبارت‌اند از:

(۱) برابری و نیاز: یکی از معیارهای اساسی موجود در مباحث عدالت اقتصادی، برابری است. مهم‌ترین مکاتبی که به این مفهوم اشاره نموده‌اند عبارت‌اند از:

- مکتب برابرگرایی: مکتب برابرگرایی یکی از مکاتب اولیه‌ای است که به مباحث عدالت اقتصادی پرداخته و از عدالت به‌عنوان تساوی در دسترسی به منابع و فرصت‌های اولیه یاد کرده است.
- مکتب قراردادگرایی: این مکتب بر این باور است که یک عقیده اخلاقی تنها در صورتی قابل توجیه است که اکثریت مردم در زمان و مکان و شرایط خاصی درباره آن توافق داشته باشند. رالز یکی از نخستین نظریه‌پردازان این دیدگاه است که با توجه به شرایط اولیه انسان‌ها به بررسی قواعد عدالت اقتصادی به‌عنوان یک قرارداد اجتماعی پرداخته است.
- مکتب نیازهای اساسی: مکتب نیازهای اساسی توسط اقتصاددانان سیاسی از قبیل مالتوس و هنری جورج مطرح شده و به موارد زیر اشاره می‌نماید:

(الف) برای همه انسان‌ها، حتی افرادی که به اندازه کافی تلاش نمی‌کنند، نیازهای اساسی بشر برای داشتن حداقل شرایط معیشت باید مهیا شود.

ب) در سطح دوم، علاوه بر تأمین امرار معاش اولیه، حصول رضایت و مطلوبیت نیز در نظر گرفته می‌شود. رافائل^۱ (۱۹۸۰) اشاره می‌کند که در این سطح کارایی نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد و عدالت به مفهوم تأمین حداقل رضایتمندی برابر برای همه افراد می‌باشد.

- مکتب مارکسیسم: این مکتب بر درآمدهای برابر تمرکز دارد و بر این باور است که درآمد هر فرد با هر سطحی از توان و فعالیت اقتصادی، بعد از کسر مالیات باید برابر با دیگران باشد.

۲) سهم متناسب با استحقاق: معیار دیگری که برای عدالت مطرح است، مبتنی بر لیبرالیسم بوده و بر این باور است که باید به شایستگی افراد توجه شود و به انتخابات فردی اصالت داده شود. مهم‌ترین نظریه‌ها در این زمینه عبارت‌اند از:

- نظریه تعلق نوزیک^۲: نوزیک، (۱۹۷۴) معتقد است که عدالت به مفهوم ارائه حقوق برای هر فرد متناسب با سطح فعالیت وی است. بر اساس این نظریه، تخصیص‌هایی عادلانه به‌شمار می‌روند که مبتنی بر انتخاب آزادانه افراد باشد.

- نظریه شایستگی بوکانان^۳: این نظریه نیز مانند نظریه نوزیک، اهمیت زیادی به انتخابات فردی و عدم دخالت دولت قائل است، اما همانند نظریه رالز، به قراردادگرایی معتقد است. از دیدگاه بوکانان، عواملی همچون شانس، انتخاب، تلاش و تولد، عوامل حیاتی در تعیین میزان درآمد و وضعیت اقتصادی می‌باشند.

- نظریه انصاف و تناسب: تأکید این نظریه که بر اساس مطالعاتی از قبیل لوندال و مایکل^۴ (۱۹۷۱) گسترش یافته است، بر ضرورت رعایت تناسب بین داده‌ها و ستانده‌ها است. مهم‌ترین نتیجه این طرز فکر، مسئولیت‌پذیری افراد است؛ چرا که درآمد هر فرد با عواملی تعیین می‌شود که تحت کنترل خود اوست.

۳) نظریه مطلوبیت‌گرایی و اقتصاد رفاه: تأکید این نظریه بر نتایج فعالیت اقتصادی می‌باشد. در این زمینه، مهم‌ترین نظریه‌های مطرح شده به شرح زیر است:

- نظریه مطلوبیت‌گرایی: این تئوری معتقد است که عدالت بر اساس بهینه پارتویی تأمین می‌شود و به شرایطی گفته می‌شود که در آن توزیع درآمد منجر به حداکثر مطلوبیت کل جامعه شود. بنابراین برای دستیابی به عدالت، باید مطلوبیت نهایی همه افراد با یکدیگر برابر باشد.

1- Raphael.

2- Nozick.

3- Buchanan.

4- Leventhal and Michaels.

نظریه عدالت به معنای حداکثرسازی ثروت: پاسنر^۱ (۱۹۸۱) اظهار داشت که عدالت به مفهوم کارایی اقتصادی و حداکثرسازی ثروت است. بدین صورت که در شرایطی عدالت برقرار است که سرمایه افراد به عنوان ثروت مشترک کل جامعه در نظر گرفته شود و به نحوی تخصیص داده شوند که ارزش کل را حداکثر کند.

نظریه عدالت خالی از حسادت: نظریه پردازانی از قبیل بامول^۲ (۱۹۸۲) و واریان^۳ (۱۹۷۴) بر این باورند که عدالت به مفهوم توزیع درآمد بین افراد جامعه بدون حسادت می باشد. در اینجا دور از حسادت بودن به این معنی است که هیچ فردی به فکر کسب سبب درآمدی دیگران نباشد.

نظریه عدالت به معنای تخصیص خالی از سرزنش: اسکاتلر^۴ (۱۹۸۵) یکی از نظریه پردازانی است که اظهار کرد احساسات مردم حائز اهمیت فراوانی است و توزیع عادلانه به این معنی است که کسی نمی تواند رفتار سایر افراد را مورد سرزنش قرار دهد.

نظریه قیمت عادلانه: این نظریه ناشی از ورود تئوری انصاف و تناسب به الگوی بازار است و توسط نظریه پردازانی از قبیل فرانک^۵ (۱۹۸۸) توسعه یافته است. بر اساس این نظریه، مبادله ای عادلانه است که منجر به توزیع برابر سود حاصل از مبادله شود.

۲-۲. معیارهای عدالت اقتصادی در اسلام

اسلام با رویکردی نظام مند و عدالت محور و با قوانینی مبتنی بر بینش و ایدئولوژی الهی استوار است، یک دیدگاه متفاوت و مستقلی نسبت به سایر مکاتب موجود، داشته است. برای تبیین معیارهای عدالت اقتصاد اسلامی راه مستقیم، مراجعه به آیات و روایات و راه غیرمستقیم استفاده از نظرات متفکران اسلامی است. با بررسی آیات و روایات و رجوع به منابع قابل استناد اسلامی و همچنین از طریق تعدیل، ترکیب و تکمیلی بر مطالعه صدری (۱۳۹۱) و شاکری و همکاران (۱۳۹۸) معیارهای زیر را می توان برای عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام تبیین نمود:

۱) حق برخورداری برابر از منابع و ثروت های عمومی

در تفسیر المیزان ذکر شده است که اساس بهره برداری از ثروت ها این است که این ثروت ها در دسترس همه مردم باشند (علامه طباطبایی، ۱۳۹۳ ق). حضرت علی (ع) نیز فرموده اند: «اگر این دارایی ها، اموال شخصی من بود، آن ها را به صورت برابر تقسیم می نمودم، چه برسد به اکنون که همه آن ها اموال خداوند

1- Posner.

2- Baumol.

3- Varian.

4- Schotler.

5- Frank.

و متعلق به همه مردم است.» (خطبه ۲۶ نهج البلاغه). علاوه بر این متفکرانی همچون شهید مطهری و راغب اصفهانی (۱۴۱۲ ق) عدالت را به معنای برابری و ایجاد امکانات و اجرای قوانین به صورت برابر برای همه مردم بیان نموده‌اند. حق برخورداری برابر از منابع و ثروت‌های عمومی را می‌توان به دو قسمت تقسیم کرد:

الف) عدالت درون نسلی: بسیاری از اندیشمندان و متفکران اقتصاد اسلامی به لزوم برابری فرصت‌های مردم یک جامعه جهت دستیابی به عدالت اشاره کرده‌اند. به عنوان مثال شهید مطهری به تفاوت بین تبعیض تفاوت اشاره نموده و اشاره می‌کند که تفاوت در نظام تکوینی جهان وجود دارد و دلیل زیبایی، تنوع و تکامل جهان همین تفاوت‌هاست. اما مدینه فاضله‌ای که وی تعریف می‌کند ضد تبعیض است و در آن امکانات مساوی برای عموم و سلب امتیازات موهوم و ظالمانه در آن ایجاد می‌شود. (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۱۲). بر این اساس می‌توان گفت که یکی از معیارهای اندازه‌گیری عدالت اقتصادی برابری دسترسی به موضوعات مهم توسعه از قبیل آموزش، بهداشت و رفاه می‌باشد. چرا که سه معیار مهم توسعه انسانی عبارت است از این سه حوزه؛ بنابراین شاخص فرصت برابر برای دو حوزه آموزش و بهداشت به‌عنوان معیارهای اندازه‌گیری عدالت درون‌نسلی وارد مدل می‌شوند. علاوه بر این می‌توان دسترسی به آب و برق برابر را نیز به عنوان شاخص برابری امکانات رفاهی در نظر گرفت.

ب) عدالت بین نسلی: برای ایجاد شاخص ترکیبی جامع که بیان‌کننده عدالت اقتصادی پایدار باشد، باید حقوق نسل‌های آینده نیز در نظر گرفته شود (شاکری و همکاران، ۱۳۹۸). فراهانی فرد (۱۳۸۶) ادعا می‌کند که اسلام نه تنها به عدالت در توزیع ثروت درون نسلی اشاره نموده است، به عدالت بین نسلی نیز اهمیت ویژه‌ای قائل است. روایاتی نیز وجود دارند که این بعد عدالت را از دیدگاه اسلام پررنگ‌تر می‌کنند. به‌عنوان مثال امام کاظم (ع) فرموده‌اند: «لو عدل فی الناس لاستغنوا» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۵۴۲). در واقع می‌توان گفت که نیازمندی نسل آینده به سبب محرومیت از ثروت‌های طبیعی دلیل بر بی‌عدالتی نسل حاضر می‌باشد. بنابراین استفاده از منابع طبیعی در جریان تولید باید تا حدی باشد که با رعایت حقوق نسل‌های آینده و حفظ محیط زیست همراه باشد. بر این اساس شاخص رشد تخلیه آب‌های زیر زمینی و رشد استخراج معدن به‌عنوان معیارهای اندازه‌گیری عدالت بین نسلی در نظر گرفته می‌شود.

۲) سهم‌بری عوامل تولید بر اساس میزان مشارکت

در اسلام تفاوت‌های فردی در استعداد و علاقه در آفرینش مورد تأیید است و باعث پایداری و بهبود فعالیت‌های اقتصادی می‌شود. به عنوان مثال خداوند در سوره نساء آیه ۳۲ می‌فرماید: «امتیازاتی را که برخی افراد نسبت به برخی دیگر دارند، برای خود آرزو نکنید. هر دو گروه مردان و زنان از آنچه که به دست می‌آورند بهره‌برداری می‌کنند». همچنین در سوره زخرف آیه ۳۲ آمده است: «آیا آن‌ها رحمت

پروردگارت را تقسیم می‌کنند؟ ما در زندگی دنیوی، بین آن‌ها رزق و روزی را تقسیم کردیم و بعضی را نسبت به بعضی دیگر، درجه‌های برتری دادیم تا از خدمات یکدیگر بهره‌مند گردند.» همچنین در دین اسلام هر کسی که کار خوب انجام دهد، به پاداشش می‌رسد و اجر او هرگز ضایع نمی‌شود (سوره کهف، آیه ۳۰). همچنین علامه جعفری با استناد به آیه «و اشیای مردم را بی‌ارزش نکنید و در روی زمین فساد نکنید» (سوره هود، آیه ۸۵) اظهار داشته است که ارزش فعالیت‌هایی که توسط یک فرد یا گروه به وجود آمده، تنها باید به حساب خود آن افراد منظور گردد و هرگز به حساب دیگران گذاشته نشود (علامه جعفری، ۱۳۷۸).

باتوجه به آنچه گفته شد می‌توان گفت که دریافت حقوق مناسب عوامل تولید نیز می‌تواند معیاری برای اندازه‌گیری عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام باشد. سهم‌بری عوامل تولید به مفهوم توزیع درآمد حاصل از فعالیت عوامل تولید می‌باشد و در آن تلاش بر این بوده است که سهم هر یک از عوامل تولید از درآمد ملی تصریح شود (بختیاری و همکاران، ۱۳۸۲: ۲۹). در بررسی سهم عوامل تولید، سهم هر یک، فارغ از مالکیت آن بررسی می‌شود. بدین معنی که ممکن است چندین عامل تولید در مالکیت فرد واحدی باشند، اما در بررسی، سهم آن‌ها به‌طور مجزا و برحسب هر عامل تولید محاسبه می‌شود (شاکری و همکاران، ۱۳۹۸)؛ بنابراین از شاخص نسبت جبران خدمات کارکنان به تولید ناخالص داخلی به‌عنوان معیار سهم‌بری بر اساس مشارکت استفاده خواهد شد.

۳) قرار گرفتن اموال در موضع قوام آن (کارایی)

همان‌طور که در مفهوم عدالت اشاره شد معنای عدالت، قرار گرفتن هر چیز در موضوع بایسته و شایسته آن است. از دیدگاه اسلام، مالکیت انسان بر اموال خودش مطلق نیست و در چهارچوب حدود تعیین شده توسط خداوند است. برای اینکه این حدود رعایت شود باید اموال موجبات قوام و استواری جامعه را فراهم سازد (صدری، ۱۳۹۱). این وضعیت همان بحث «کارایی» در اقتصاد متعارف است که در دو حوزه قابل بررسی است:

۱) کارایی فنی یا قوام در بهره‌برداری: بر اساس دیدگاه اسلام بهره‌برداری از منابع و اموال عمومی باید عقلایی و با رعایت قوام آن باشد. خداوند می‌فرماید: «اموالتان را که خداوند سبب قوام زندگی شما قرار داده است به دست کم‌خردان و نااهلان نسپارید.» (سوره نساء، آیه ۵). امام جعفر صادق (ع) نیز می‌فرماید: «راز حفظ بقای مسلمانان و اسلام در این است که دارایی‌ها و ثروت موجود، در دست کسانی باشد که از حق و اندازه صحیح مالدارانی اطلاع دارند و همواره با اموال موجود کار خیر انجام می‌دهند و هرگز آن را به نفع خود و برای خود نگه نمی‌دارند. و مایه از بین رفتن اسلام و مسلمانان در این است که اموال و دارایی‌ها در دست کسانی باشد که از حق تملک آن اطلاعی ندارند و انجام کار خیر با آن‌ها را نمی‌دانند و حق مال را نمی‌پردازند.» (وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۵۲۱، وافی، ج ۲، ص ۶۸). در اقتصاد

مرسوم، بهره‌برداری عاقلانه از ثروت به مفهوم استفاده از بهترین موقعیت ممکن می‌باشد و این تعریف، معادل «کارایی فنی» است، چرا که مفهوم کارایی فنی، استفاده از حداقل عوامل تولید ممکن برای دستیابی به تولید معین است؛ بنابراین می‌توان بیان نمود که نسبت استفاده از سرمایه یا نیروی کار به کل ستانده می‌تواند مفهوم کارایی فنی را در خود داشته باشد.

۲) کارایی تخصیص یا قوام در مصرف: قوام در مصرف به معنای دوری از اسراف و رعایت اعتدال در مصرف است. چنانچه خداوند می‌فرماید: «آنان که هرگاه چیزی ببخشند نه زیاده‌روی کنند و نه خست ورزند بلکه میانگین و حد وسط این را در حد قوام بخشند.» (سوره فرقان، آیه ۶۷). همچنین تعیین حد غنا در رابطه با پرداخت زکات و خمس (وسایل الشیعه، ۶۹۰، ۱۸۰) و نیز عبارت «تا اموال در میان ثروتمندان دست به دست نشود» در آیه ۲۹ سوره نساء نمونه‌هایی از تأکید اسلام بر حد مجاز میزان بهره‌مندی و استفاده متعادل و متوازن از کالاها و خدمات در جامعه دارند. می‌توان گفت این وضعیت از منظر اقتصاد متعارف، همان کارایی تخصیصی می‌باشد. منظور از کارایی تخصیصی مطلوب‌ترین سطح محصول از داده‌های مفروض و معین است. یعنی به کارگیری ترکیبی از عوامل تولیدی که حداقل هزینه را داشته باشند به طوری که با توجه به سطح مشخص محصول حداکثر سود به دست آید. بنابراین می‌توان نسبت مجموع هزینه‌های تولید به ارزش افزوده را به‌عنوان شاخصی برای کارایی تخصیصی در نظر گرفت.

شاگری و همکاران (۱۳۹۸) با مد نظر قرار دادن الگوی OECD به اندازه‌گیری شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکرد اسلامی در ایران در دوره ۱۳۷۳ تا ۱۳۹۶ پرداختند و اظهار داشتند که این شاخص در دوره مورد بررسی غیر از موارد اندکی، روند صعودی دارد.

رجایی (۱۳۹۸) با به کارگیری روش تحلیلی-توصیفی ابتدا به چهار مفهوم عدالت اقتصادی به‌طور مجزا پرداخته و برای هر مفهوم معیاری ارائه داده است. بر پایه معنای تساوی، معیار برابری فرصت‌ها در ثروت‌های عمومی و خدمات دولتی، بر مبنای مفهوم حد وسط، معیار اعتدال، بر اساس مفهوم استحقاق در قلمرو توزیع سهم عوامل تولید، معیار استحقاق سهمی، در قلمرو توزیع مجدد بر پایه حق نیاز، معیار استحقاق حد کفافی و در قلمرو نفقه همسر، معیار استحقاق عرفی و سرانجام در عدم تفاوت فاحش طبقات درآمدی معیار توازن در سطح زندگی، درآمد و ثروت را معرفی نموده است. وی بر اساس احادیث ائمه اطهار (ع) پنج معیار وسعت در زندگی، عزت پیدا کردن حق، اقامه سبک زندگی دینی در میان مردم، برقراری صلح و آرامش، امید در میان مؤمنان و ناامیدی در میان دشمنان را به عنوان معیارهای مربوط به عدالت تبیین نموده است.

خاندوزی و همکاران (۱۳۹۷) تلاش کردند تا بر حسب نگرش اسلام به مقوله عدالت و نظریه قوام در مبادلات اقتصادی، تعاملات اجتماعی و حکمرانی شاخص ترکیبی عدالت را در ایران در سال‌های ۱۳۸۵

تا ۱۳۹۵ طراحی کنند. آنها با شناسایی سنجه‌های مرتبط حوزه‌های مختلف و سپس نرمال‌سازی و هم‌جهت‌سازی آنها نشان دادند که در سه حوزه عدالت اقتصادی، اجتماعی و حکمرانی (مشمول بر ۱۳۴ سنجه در ۱۷ بخش)، شاخص ترکیبی عدالت اجتماعی در دهه مذکور چندان مطلوب نبوده است به طوری که نمره آن با احتساب ۱۰ به عنوان نمره کل، همواره نزدیک و کمتر از ۵ بوده و روند نزولی ملایمی داشته است. آنها همچنین دریافتند که از سه حوزه اصلی، نامناسب‌ترین زیرشاخص، مربوط به عدالت در حوزه تعاملات اجتماعی بود.

رجایی و مهدوی وفا (۱۳۹۵) با به کارگیری روش توصیفی و تحلیلی، به تبیین این فرضیه پرداختند که از دیدگاه اسلام، در راستای رسیدن به عدالت در سهم‌بری عوامل تولید، باید بین عوامل تولید جداسازی انجام گیرد. به طوری که معیار عدالت در سهم‌بری عوامل تولید اعطای عین محصول تولیدی به آنها می‌باشد و سهم سایر عوامل در قالب اجرت و سهم بازاری است. این مطالعه عنوان کرده است که مزد و سهم بازار زمانی عادلانه است که بر اساس معیارهای عدالت در دو سطح بازار و اقتصاد باشد. همچنین، این مطالعه معیارهایی در هر بخش برای ارائه شاخص عدالت در سهم‌بری عوامل تولید ارائه داده و سپس با تجمیع این معیارها، شاخص نهایی عدالت را طراحی نموده است.

جهان‌بین و نعمتی (۱۳۹۴) با بررسی نهج‌البلاغه به استخراج معیارها و راهبردهای عدالت اقتصادی در آن پرداخته و دریافته‌اند که شاخص‌های تساوی در اصل دریافت حق، ایجاد فرصت برابر برای بالفعل کردن حقوق و فقرزدایی کلید اصلی در تشخیص فرایند عادلانه در نظام اقتصادی اسلامی است. این مطالعه بیان می‌کند که بر اساس تئوری‌های اقتصادی مرسوم که مبدأ محور، فرایند محور و نتیجه محور می‌باشند، به نظر می‌رسد که بر اساس بیانات حضرت علی (ع) باید شاخص‌های عدالت در هر سه مرحله به صورت هم‌زمان مورد توجه قرار گیرد. در مرحله مبدأ توجه به ایجاد فرصت برابر، در مرحله فرایند توجه به شفافیت در قوانین، نگاه واقع‌بینانه در وضع قوانین و در مرحله نتیجه، ایجاد توازن از جمله مسائلی است که باید مورد توجه قرار گیرد. تکافل اجتماعی و تأمین اجتماعی نیز در همین راستا قابل توجه است.

صدری (۱۳۹۱) به بررسی میزان بهینه استخراج و مصرف منابع پایان‌پذیر بر اساس معیارهای عدالت اقتصادی پرداخته است. این مطالعه تحلیلی مقایسه‌ای از معیارهای عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام با نگرش‌های مدرن انجام داده است و سپس بر اساس معیارهای عدالت اقتصادی در چهارچوب نظریه اقتصاد اسلامی مدلی برای میزان استخراج و مصرف بهینه منابع پایان‌پذیر ارائه داده که بر اساس آن در سال اول از محل درآمدهای نفت و گاز به مبلغ ۱۸۵ میلیارد دلار، ۱۱۲٫۹ میلیارد دلار مصرف و مابقی سرمایه‌گذاری می‌شود. در سال بعد درآمد دولت دو بخش دارد: ۱۸۵ میلیارد دلار از نفت و گاز و ۲٫۸۸ میلیارد دلار بابت ذخیره جدید. همین منوال ادامه می‌یابد به طوری که پس از اتمام ذخایر نفت

و گاز دولت دیگر درآمدی از بابت این منابع طبیعی نخواهد داشت. ولی می‌تواند مصرف سالانه را از طریق استفاده از بخشی از درآمدهای حاصل از فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌های انجام شده ثابت نگه دارد.

عیوضلو (۱۳۸۹) مفاهیم و تعاریف عدالت اجتماعی و اقتصادی را از منظر اندیشمندان و نظریه‌پردازان غربی و اسلامی مورد مطالعه قرار داده و بر اساس آن معیارهایی برای عدالت اقتصادی در چهارچوب اسلام استخراج نموده است. این معیارها عبارت‌اند از: برخورداری یکسان از منابع و امکانات عمومی و طبیعی؛ سهم‌بری از تولید براساس ارزش افزوده حاصله توسط هر یک از عوامل تولید، لزوم بهره‌برداری بهینه و کارا از کلیه ثروت‌ها و اموال، و توازن درآمدها. این مطالعه همچنین زمینه‌هایی برای سنجش و ارزیابی اسلامی بودن نظام اقتصادی واقعی در یک جامعه اسلامی بر مبنای شاخص‌های برآوردکننده معیارهای یاد شده معرفی نموده است.

قیصری (۱۳۸۱) در راستای یافتن دیدگاه اسلام درباره توسعه اقتصادی و اهمیت عدالت در توسعه به کنکاشی در بین متون اسلامی پرداخته و چنین برداشت کرده است که اسلام با توسعه اقتصادی کاملاً موافق است اما در مسیر رسیدن به آن رعایت عدالت در همه حوزه‌ها را ضروری می‌داند. وی دریافت که اسلام توسعه اقتصادی بدون در نظر گرفتن عدالت را توسعه به معنای واقعی آن نمی‌داند.

۳. روش شناسی پژوهش

عدالت اقتصادی یک امر اساسی در هر جامعه محسوب می‌شود که در منابع اسلامی و سخنان معصومان نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. تاکنون معیارهای مختلفی توسط متون اقتصاد اسلامی برای اندازه‌گیری شاخص‌های عدالت معرفی شده است. باین‌حال، تعداد خیلی کمی از مطالعات اقدام به طراحی یک شاخص ترکیبی جامع برای عدالت نموده‌اند که دربرگیرنده تمامی جوانب آن باشد. شاخص ترکیبی زمانی طراحی می‌شود که تعدادی معیار منفرد برای اندازه‌گیری یک مفهوم واحد استفاده شود. به‌این‌صورت که معیارهای مذکور بعد از گردآوری، نرمال‌سازی و هم‌جهت می‌شوند و با تجمیع آنها، یک شاخص ترکیبی واحد ایجاد می‌شود. در واقع شاخص ترکیبی برای اندازه‌گیری و بررسی مفاهیم چند بعدی مانند عدالت به کار می‌رود. امروزه استفاده از شاخص‌های ترکیبی برای سنجش و ارزیابی عملکرد و مقایسه الگوپرداری در زمینه‌های مختلف رواج یافته است. (ژو و انگ، ۲۰۰۹: ۸۳). بر اساس الگوی OECD برای ایجاد یک شاخص ترکیبی باید ابتدا یک چهارچوب نظری توسعه یابد و سپس به ارائه شاخص ترکیبی مورد نظر ختم شود. به‌طوری‌که انتخاب‌های اتخاذ شده در هر مرحله می‌تواند پیامدهای مهمی برای دیگر مراحل داشته باشد.

1- Zhou and Ang.

2- OECD, 2008, p15-16.

باتوجه به آنچه ذکر شد، مطالعه حاضر در پی ایجاد یک شاخص ترکیبی مناسب برای عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام است. بر اساس مباحث نظری بیان شده می‌توان سنجه‌های مورد استفاده در این شاخص را به معیارهای عدالت درون نسلی، عدالت بین نسلی، سهم‌بری متناسب عوامل تولید، کارایی فنی و کارایی تخصیصی تقسیم‌بندی نمود. در این راستا شاخص‌های فرصت برابر آموزش، بهداشت و دسترسی به آب و برق که در بخش بعد نحوه محاسبه آن تبیین خواهد شد، به‌عنوان معیارهای عدالت درون نسلی استفاده خواهد شد. رشد استخراج معدن و تخلیه آب‌های زیر زمینی نیز به عنوان شاخص‌های عدالت بین نسلی مورد استفاده قرار می‌گیرند. همچنین برای معیار سهم‌بری متناسب عوامل تولید از نسبت جبران خدمات کارکنان به تولید ناخالص داخلی استفاده می‌شود. باتوجه به مفهوم کارایی فنی، دو شاخص نسبت سرمایه به ستانده و نسبت نیروی کار به ستانده به عنوان معیار اندازه‌گیری کارایی فنی وارد مدل می‌شوند. علاوه بر این نسبت مجموع مصرف واسطه، سرمایه و جبران خدمات به ارزش افزوده به عنوان شاخص کارایی تخصیصی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

شایان ذکر است که برای محاسبه شاخص فرصت برابر آموزش و بهداشت، از شاخص معرفی شده توسط ابونوری و محمدی (۱۳۹۶) استفاده شده است. این شاخص که به شاخص فرصت انسانی یا HOI معروف است به اندازه‌گیری شاخص فرصت برابر انسانی بین گروه‌های مختلف می‌پردازد و متشکل از دو جزء زیر است:

الف) شاخص ناهمسانی (D): این شاخص ناهمسانی نرخ دسترسی به یک خدمت مشخص را برای گروه‌های تعریف شده بر حسب شرایط (مانند محل سکونت، جنسیت و ...) در مقایسه با میانگین نرخ دسترسی جامعه به همان خدمت اندازه می‌گیرد. این شاخص عدد بین صفر تا یک است و در صورت برابری کامل فرصت، میزان آن صفر خواهد بود. این شاخص بر اساس تفاوت نرخ دسترسی محاسبه می‌شود و عبارت است از میانگین وزنی قدر مطلق تفاضل نرخ دسترسی در هر گروه از نرخ دسترسی کل. شایان ذکر است که در اینجا دو زیر گروه جمعیت روستایی و شهری و تفاوت در دسترسی آنها مد نظر قرار می‌گیرد. همچنین نرخ جمعیت هر زیر گروه به عنوان وزن وارد محاسبه می‌شود.

ب) میانگین دسترسی به فرصت (\bar{P}): یا نرخ پوشش: این شاخص نرخ دسترسی کل جامعه به خدمت مشخصی را نشان می‌دهد.

شاخص فرصت انسانی از رابطه زیر به دست می‌آید:

$$HOI = \bar{P}(1 - D) \quad \text{معادله (۱)}$$

می‌توان بیان نمود که مبنای شاخص فرصت انسانی دسترسی به فرصت پایه (نرخ پوشش) می‌باشد و با افزایش توزیع ناعادلانه فرصت‌ها، تنزیل می‌یابد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، دو عنصر گسترش فرصت‌ها (\bar{P}) (بالا تر) و بهبود توزیع فرصت‌ها (کاهش D) منجر به ارتقای این شاخص می‌شود. شایان ذکر است که شاخص فرصت انسانی با اصل بهینه پارتو مطابقت دارد، بدین صورت که اگر میانگین دسترسی به یک فرصت معین افزایش یابد و صرف‌نظر از چگونگی توزیع، وضع بعضی بهتر شده و وضع هیچ‌کس بدتر نشود، این شاخص بهبود می‌یابد.

شایان ذکر است که در این مطالعه به علت در دسترس نبودن تمامی داده‌های استان‌ها در دوره زمانی تحت بررسی، در موارد اندکی که دسترسی به داده واقعی وجود نداشت، از روش «درون‌یابی» یا «برون‌یابی» برای تخمین متغیر استفاده شده است.

باتوجه به اینکه معیارهای مورد استفاده از مقیاس‌های متفاوتی برخوردارند، بعد از گردآوری و محاسبه معیارهای مربوطه و قبل از تجمیع، استانداردسازی می‌شوند. با الهام از نحوه محاسبه شاخص فیزیکی کیفیت زندگی به این صورت که با استفاده از فرمول زیر تمامی معیارها به عددی بی‌مقیاس بین صفر و یک تبدیل می‌شود:

$$Index = \frac{Real_{ij} - Min_i}{Max_i - Min_i} \quad \text{معادله (۲)}$$

که در آن Real مقدار واقعی متغیر در سال z در استان i، Min، z حداقل مقدار متغیر در استان i و Max حداکثر مقدار متغیر در استان z می‌باشد.

همچنین در راستای هم‌جهت‌سازی معیارهای مورد استفاده، بعد از بررسی هر یک از آنها، این نتیجه حاصل می‌شود که همه متغیرها به جز سهم‌بری عوامل تولید، هم‌جهت بوده و افزایش مقدار آنها معادل کاهش عدالت است. بنابراین برای تغییر جهت متغیر سهم‌بری عوامل تولید، متغیرهای به دست آمده این معیار با استفاده از فرمول زیر با سایر معیارها هم‌جهت می‌شود:

$$S_p = 1 - S_1 \quad \text{معادله (۳)}$$

که در آن، سهم‌بری عوامل تولید از تولید و شاخص هم‌جهت شده سهم‌بری عوامل تولید است.

به‌طور خلاصه، روش اندازه‌گیری شاخص عدالت اقتصادی اسلامی در مطالعه حاضر معیارهای استخراج شده بر اساس مبانی نظری موجود در مطالعه صدری (۱۳۹۱) و شاکری و همکاران (۱۳۹۸) می‌باشد که در جدول (۱) نشان داده شده است.

جدول ۱. شاخص‌های مورد استفاده در اندازه‌گیری شاخص عدالت اقتصادی-اسلامی

شاخص‌های اندازه‌گیری	زیرشاخه هر معیار	معیار
شاخص فرصت برابر برای آموزش، بهداشت، آب و برق	عدالت درون نسلی	اول: حق برخورداری برابر از منابع و ثروت‌های عمومی
رشد تخلیه آب‌های زیر زمینی، رشد استخراج معدن	عدالت برون نسلی	اول: حق برخورداری برابر از منابع و ثروت‌های عمومی
نسبت جبران خدمات کارکنان به تولید ناخالص داخلی		دوم: سهم‌بری عوامل تولید بر اساس میزان مشارکت
نسبت استفاده از سرمایه به کل ستانده، نسبت استفاده از نیروی کار به کل ستانده	کارایی فنی یا قوام در بهره‌برداری	سوم: قرار گرفتن اموال در موضع قوام آن (کارایی)
نسبت مجموع هزینه‌های تولید به ارزش افزوده	کارایی تخصیص یا قوام در مصرف	سوم: قرار گرفتن اموال در موضع قوام آن (کارایی)

منبع: مطالعه صدری (۱۳۹۱) و شاکری و همکاران (۱۳۹۸)

همان‌طور که ذکر شد، بعد از محاسبه شاخص‌ها و هم جهت کردن آنها، برای استانداردسازی و همگن‌سازی آنها از فرمول (۲) استفاده می‌شود. با این روش، اعداد نهایی مربوط به همه معیارها به عددی بین صفر و یک تبدیل می‌شود. این اعداد هر چه به صفر نزدیک‌تر باشند، نشان‌دهنده عادلانه‌تر بودن وضعیت است.

۴. یافته‌های پژوهش

هدف این مطالعه تعریف و محاسبه یک شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی-اسلامی در طول سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۷ بوده است. جدول ۲ شاخص عدالت اندازه‌گیری شده برای استان‌های ایران در دوره مذکور را نشان می‌دهد؛ این شاخص بین صفر و یک بوده و هر چه به صفر نزدیک‌تر باشد عادلانه‌تر بودن وضعیت را نشان می‌دهد. شایان ذکر است که به علت در دسترس نبودن داده‌های مربوط به سال ۱۳۸۵ تا ۱۳۸۹ برای دو استان خراسان جنوبی و البرز، شاخص عدالت این استان‌ها برای دوره ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۷ محاسبه شده است.

جدول ۲: شاخص عدالت استان‌های ایران در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷

تهران	اصفهان	خراسان رضوی	مازندران	فارس	خوزستان	آذربایجان شرقی	گیلان
۰/۵۰۲۶	۰/۵۱۱	۰/۴۸۰۵	۰/۳۳۵۷	۰/۳۸۹۸	۰/۵۴۷۲	۰/۲۸۵۶	۰/۵۷۱۷
۰/۵۴۰۵	۰/۵۵۹۲	۰/۵۱۶۳	۰/۵۰۴۵	۰/۳۶۲۵	۰/۴۳۰۰	۰/۵۳۱۹	۰/۵۰۵۱
۰/۵۴۵۷	۰/۴۹۳۱	۰/۷۳۹۰	۰/۴۸۹۲	۰/۳۵۸۱	۰/۵۲۱۶	۰/۷۹۶۴	۰/۴۸۹۴

گیلان	آذربایجان شرقی	خوزستان	فارس	مازندران	خراسان رضوی	اصفهان	تهران	
۰/۵۶۸۵	۰/۲۶۷۹	۰/۴۶۱۴	۰/۲۴۳۴	۰/۶۶۴۱	۰/۴۳۹۵	۰/۵۷۸۳	۰/۶۲۵۴	۱۳۸۸
۰/۴۷۴۵	۰/۳۲۱۰	۰/۳۶۰۰	۰/۴۴۵۳	۰/۵۹۴۹	۰/۳۹۵۴	۰/۴۴۳۶	۰/۲۷۱۲	۱۳۸۹
۰/۴۴۹۰	۰/۳۶۸۲	۰/۶۰۵۸	۰/۳۴۷۰	۰/۴۴۹۴	۰/۳۸۷۳	۰/۴۳۷۲	۰/۵۸۸۷	۱۳۹۰
۰/۴۵۸۲	۰/۳۳۴۵	۰/۴۶۸۶	۰/۴۰۶۲	۰/۵۸۵۷	۰/۳۵۵۴	۰/۶۱۱۱	۰/۵۲۲۱	۱۳۹۱
۰/۳۹۲۶	۰/۴۴۴۹	۰/۵۲۰۳	۰/۴۸۷۷	۰/۶۲۶۸	۰/۳۸۱۲	۰/۴۰۵۰	۰/۵۱۹۴	۱۳۹۲
۰/۷۹۴۳	۰/۳۸۰۶	۰/۵۰۴۶	۰/۴۹۳۷	۰/۵۴۲۵	۰/۳۴۲۵	۰/۳۸۲۴	۰/۴۹۶۲	۱۳۹۳
۰/۷۹۴۳	۰/۳۵۶۱	۰/۳۴۰۸	۰/۵۵۳۳	۰/۵۸۸۹	۰/۲۹۹۱	۰/۳۹۵۹	۰/۳۶۸۲	۱۳۹۴
۰/۳۳۳۸	۰/۳۹۰۷	۰/۴۱۹۷	۰/۳۸۶۶	۰/۵۳۳۹	۰/۳۷۲۴	۰/۳۲۰۸	۰/۲۲۵۳	۱۳۹۵
۰/۳۸۵۴	۰/۳۴۴۲	۰/۳۳۰۱	۰/۴۶۲۳	۰/۵۰۴۰	۰/۴۰۹۹	۰/۲۴۳۷	۰/۲۶۴۴	۱۳۹۶
۰/۴۱۴۵	۰/۳۷۶۴	۰/۵۱۱۴	۰/۴۳۲۵	۰/۳۹۹۴	۰/۴۰۷۹	۰/۲۹۷۰	۰/۴۴۶۹	۱۳۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

ادامه جدول ۲: شاخص عدالت استان‌های ایران در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷

اردبیل	لرستان	سمنان	مرکزی	همدان	گلستان	یزد	کرمانشاه	
۰/۳۲۰۸	۰/۳۶۷۸	۰/۶۲۸۹	۰/۴۲۵۹	۰/۴۸۸۲	۰/۶۰۷۶	۰/۳۸۹۴	۰/۳۴۵۶	۱۳۸۵
۰/۵۷۵۹	۰/۲۷۶۱	۰/۴۸۳۴	۰/۶۲۹۱	۰/۵۶۴۳	۰/۵۰۳۰	۰/۵۷۵۰	۰/۵۸۹۰	۱۳۸۶
۰/۲۶۱۷	۰/۲۸۱۷	۰/۶۶۰۰	۰/۴۵۶۹	۰/۶۳۳۶	۰/۵۳۶۵	۰/۷۳۶۸	۰/۴۷۱۶	۱۳۸۷
۰/۲۷۲۴	۰/۴۱۹۶	۰/۶۴۳۵	۰/۳۸۴۶	۰/۴۹۶۹	۰/۵۰۳۶	۰/۲۲۹۶	۰/۳۳۵۳	۱۳۸۸
۰/۲۳۶۶	۰/۲۶۳۷	۰/۵۹۹۱	۰/۳۹۸۷	۰/۵۱۸۲	۰/۶۸۰۲	۰/۳۸۰۴	۰/۳۴۷۵	۱۳۸۹
۰/۴۳۵۸	۰/۲۷۷۵	۰/۴۵۵۸	۰/۵۲۲۸	۰/۳۷۷۶	۰۲/۴۸۴۲	۰/۳۲۹۲	۰/۳۴۰۱	۱۳۹۰
۰/۴۰۶۲	۰/۴۲۱۴	۰/۵۳۸۹	۰/۴۸۵۸	۰/۲۷۵۶	۰/۲۷۹۴	۰/۵۹۲۶	۰/۳۱۱۹	۱۳۹۱
۰/۳۲۹۱	۰/۴۲۸۷	۰/۳۸۲۱	۰/۴۴۸۹	۰/۵۰۸۲	۰/۳۵۲۸	۰/۴۳۳۱	۰/۳۵۵۲	۱۳۹۲
۰/۴۶۲۴	۰/۴۷۰۰	۰/۳۹۱۵	۰/۴۴۱۷	۰/۴۸۵۹	۰/۳۵۵۲	۰/۲۲۹۶	۰/۲۵۸۷	۱۳۹۳
۰/۳۰۸۶	۰/۳۰۸۲	۰/۲۳۴۳	۰/۳۷۷۸	۰/۳۷۱۷	۰/۳۳۶۹	۰/۱۹۹۱	۰/۲۴۸۵	۱۳۹۴
۰/۳۲۱۸	۰/۵۰۷۰	۰/۳۳۱۸	۰/۳۹۰۰	۰/۴۷۲۶	۰/۳۰۳۶	۰/۲۸۷۴	۰/۲۴۹۵	۱۳۹۵
۰/۳۵۷۶	۰/۵۸۹۹	۰/۴۲۳۰	۰/۴۲۰۶	۰/۳۴۹۸	۰/۴۷۶۳	۰/۲۷۵۶	۰/۳۴۸۷	۱۳۹۶
۰/۳۶۹۴	۰/۵۱۰۲	۰/۳۲۶۵	۰/۴۹۵۲	۰/۴۳۰۷	۰/۵۳۲۲	۰/۳۵۳۳	۰/۳۸۶۷	۱۳۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

ادامه جدول ۲: شاخص عدالت استان‌های ایران در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷

خراسان شمالی	کهگیلویه و بویراحمد	ایلام	چهارمحال و بختیاری	سیستان و بلوچستان	قم	زنجان	کردستان	بوشهر	
۰/۳۶۵۹	۰/۳۳۲۷	۰/۴۱۹۲	۰/۴۶۵۳	۰/۴۸۱۰	۰/۵۰۸۹	۰/۴۶۰۳	۰/۳۸۷۳	۰/۳۴۰۹	۱۳۸۵
۰/۴۵۹۵	۰/۵۸۱۸	۰/۴۲۳۶	۰/۴۲۲۹	۰/۳۷۹۰	۰/۶۶۷۶	۰/۶۲۱۱	۰/۲۰۰۶	۰/۶۵۲۳	۱۳۸۶
۰/۷۵۷۷	۰/۴۸۲۴	۰/۶۹۱۱	۰/۳۲۰۹	۰/۵۱۷۶	۰/۵۷۰۶	۰/۶۲۴۹	۰/۱۸۶۵	۰/۳۴۸۳	۱۳۸۷
۰/۵۴۲۴	۰/۳۹۳۵	۰/۶۶۴۳	۰/۲۹۹۸	۰/۷۱۳۴	۰/۴۷۲۰	۰/۴۰۶۲	۰/۲۹۰۲	۰/۵۱۷۳	۱۳۸۸
۰/۴۹۵۹	۰/۳۹۳۲	۰/۴۸۴۰	۰/۴۸۰۳	۰/۴۶۶۷	۰/۶۷۳۲	۰/۵۲۴۱	۰/۳۲۵۸	۰/۳۵۷۸	۱۳۸۹
۰/۴۶۰۴	۰/۲۸۵۳	۰/۴۰۹۸	۰/۲۷۲۰	۰/۴۲۷۷	۰/۵۰۹۵	۰/۳۲۲۹	۰/۴۰۸۹	۰/۳۲۵۱	۱۳۹۰
۰/۵۴۲۴	۰/۳۱۵۳	۰/۴۱۳۵	۰/۴۱۲۹	۰/۵۴۸۹	۰/۳۸۷۴	۰/۳۷۷۲	۰/۳۷۴۹	۰/۳۵۰۳	۱۳۹۱
۰/۵۱۵۶	۰/۳۵۱۵	۰/۳۸۶۹	۰/۴۴۸۲	۰/۵۴۴۴	۰/۳۶۵۰	۰/۲۵۸۸	۰/۵۰۹۶	۰/۳۶۱۵	۱۳۹۲
۰/۳۸۷۹	۰/۳۲۷۴	۰/۳۷۹۳	۰/۴۶۶۷	۰/۳۳۲۰	۰/۴۹۸۷	۰/۲۷۴۵	۰/۴۰۸۰	۰/۳۱۴۰	۱۳۹۳
۰/۴۰۵۳	۰/۳۵۵۷	۰/۲۷۶۰	۰/۴۷۹۳	۰/۴۳۱۷	۰/۴۷۶۳	۰/۵۳۱۶	۰/۲۴۷۳	۰/۳۹۰۱	۱۳۹۴
۰/۳۹۰۰	۰/۳۴۷۹	۰/۳۷۹۳	۰/۵۰۹۶	۰/۳۷۴۳	۰/۳۹۸۷	۰/۴۵۸۳	۰/۲۸۶۹	۰/۳۰۵۶	۱۳۹۵
۰/۴۹۷۰	۰/۳۷۲۹	۰/۴۲۴۴	۰/۶۶۸۲	۰/۲۷۸۱	۰/۳۳۰۵	۰/۳۵۷۲	۰/۵۴۴۵	۰/۲۵۹۲	۱۳۹۶
۰/۳۰۲۳	۰/۳۵۷۶	۰/۴۰۱۰	۰/۴۸۴۸	۰/۴۲۴۵	۰/۵۱۰۹	۰/۳۲۵۳	۰/۳۷۵۰	۰/۳۲۵۳	۱۳۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

ادامه جدول ۲: شاخص عدالت استان‌های ایران در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷

البرز	خراسان جنوبی	هرمزگان	قزوین	آذربایجان غربی	کرمان	
		۰/۳۹۷۵	۰/۵۴۴۳	۰/۵۵۴۸	۰/۶۰۰۵	۱۳۸۵
		۰/۴۰۸۱	۰/۵۸۵۳	۰/۶۷۳۸	۰/۶۲۵۳	۱۳۸۶
		۰/۴۳۰۷	۰/۶۹۱۳	۰/۶۹۳۸	۰/۳۲۸۱	۱۳۸۷
		۰/۵۷۷۰	۰/۵۶۹۳	۰/۷۲۰۸	۰/۵۱۲۸	۱۳۸۸
		۰/۴۰۸۸	۰/۴۷۶۱	۰/۷۲۶۷	۰/۵۰۲۲	۱۳۸۹
۰/۵۸۰۰	۰/۴۰۰۲	۰/۴۸۶۳	۰/۳۲۸۷	۰/۵۳۴۳	۰/۵۲۰۹	۱۳۹۰
۰/۳۹۶۹	۰/۴۹۰۲	۰/۳۶۵۹	۰/۳۸۸۴	۰/۵۲۳۰	۰/۱۹۶۲	۱۳۹۱
۰/۷۶۴۷	۰/۶۰۱۸	۰/۴۳۷۳	۰/۳۸۰۳	۰/۵۵۲۹	۰/۳۶۹۹	۱۳۹۲

البرز	خراسان جنوبی	هرمزگان	قزوین	آذربایجان غربی	کرمان	
۰/۵۶۹۹	۰/۴۶۴۰	۰/۴۸۱۹	۰/۴۰۸۶	۰/۴۴۱۵	۰/۴۲۰۲	۱۳۹۳
۰/۴۳۹۰	۰/۴۰۰۶	۰/۲۶۳۵	۰/۴۰۶۶	۰/۳۸۳۵	۰/۴۷۲۲	۱۳۹۴
۰/۵۴۹۱	۰/۳۵۷۷	۰/۲۸۸۵	۰/۴۰۵۷	۰/۳۳۹۳	۰/۶۶۴۲	۱۳۹۵
۰/۴۱۴۷	۰/۳۳۶۸	۰/۳۳۱۰	۰/۴۶۷۶	۰/۳۹۲۱	۰/۷۳۶۱	۱۳۹۶
۰/۴۰۸۳	۰/۴۷۴۰	۰/۵۰۵۸	۰/۴۹۰۹	۰/۲۴۷۶	۰/۴۸۳۰	۱۳۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

بررسی جدول (۲) نشان می‌دهد که در دوره تحت بررسی، حدود ۳۰ درصد از شاخص‌ها بالای ۰/۵ و حدود ۷۰ درصد آن‌ها کمتر از ۰/۵ بوده است. این امر نشان می‌دهد که در اکثر سال-استان‌ها عدالت اقتصادی مبتنی بر اسلام، در وضعیت نسبتاً مطلوبی قرار داشته است. علاوه بر این، عادلانه‌ترین وضعیت مربوط به استان کردستان در سال ۱۳۸۷ بوده و مقدار آن تقریباً ۰/۱۸۶ بوده است. ناعادلانه‌ترین وضعیت نیز مربوط به استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۷ بوده و مقدار آن تقریباً ۰/۷۹۶ بوده است. مشاهده می‌شود که هر دو مقدار مربوط به سال ۱۳۸۷ است. این وضعیت را می‌توان به شرایط اقتصادی و سیاسی کشور در سال مذکور نسبت داد. به عنوان مثال، یکی از اتفاقات مهمی که در این سال رخ داده است، کاهش شدید قیمت نفت است. کشور ایران تا سال ۱۳۸۷ با افزایش شدید قیمت نفت مواجه بود و بر اساس آن بودجه‌ریزی انبساطی را دنبال کرده است. اما در سال ۱۳۸۷، همراه با وقوع بحران مالی جهانی و پیامدهای رکودی آن، قیمت نفت به شدت کاهش یافت و باعث کاهش درآمدهای نفتی ایران شد و اجرای سیاست‌های رفع فقر و نابرابری با مشکل مواجه شد (سمیعی اصفهانی و همکاران، ۱۳۹۹). این امر باعث افزایش غیرقابل پیش‌بینی نرخ تورم شد. از سوی دیگر، دولت در این سال، در راستای حفظ حامیان خود، اقدامات متنوعی در استان‌های مختلف انجام داد. این احتمال وجود دارد که آذربایجان شرقی به دلیل شرایط جغرافیایی، اقتصادی، تولیدی و زیرساختی خود، بالاترین آسیب اقتصادی را از افزایش نرخ تورم و بحران کاهش قیمت نفت دیده است و این امر باعث بدتر شدن وضعیت نابرابری در این استان شده است. این نتیجه با مطالعاتی مانند دامن‌کشیده و نوابی زند (۱۳۹۸) نیز سازگار است که بیان کرده است که در سال ۱۳۸۷ آذربایجان شرقی بالاترین ضریب جینی را در بین هفت استان تحت بررسی داشته است. باین حال، در رابطه با استان کردستان، می‌توان بیان نمود که به دلیل ساختار متفاوت این استان و دور بودن آن از صنایع و بنگاه‌های تولیدی بزرگ، و همچنین به دلیل نزدیک بودن سبک زندگی روستایی و شهری در این استان، روند فوق، نه تنها به افزایش نابرابری منجر نشده است، بلکه به بهبود آن نیز کمک کرده است. علت این امر را می‌توان این‌گونه توضیح داد که با شروع

طرح هدفمندی یارانه‌ها در سال ۱۳۸۷، عدالت اقتصادی مبتنی بر اسلام در کردستان بهبود یافته و به بهترین وضعیت خود رسیده است، اما کاهش درآمدهای نفتی دولت و افزایش نرخ تورم، به دلیل عدم تأثیرپذیری قابل توجه این استان از شرایط اقتصادی مذکور ناشی از طبیعت منزوی این منطقه و فقدان بنگاه‌های صنعتی و تولیدی، باعث شده است که برآیند تغییر شاخص عدالت، مثبت باشد. همچنین، بحران مالی جهانی ممکن است باعث بی‌نظمی در مرزها شده و محدودیت واردات و صادرات کالاها در بازارچه‌های مرزی را به دلیل عدم نظارت کافی، کاهش داده باشد. این احتمال وجود دارد که این امر باعث رونق بازارچه‌های مرزی کردستان و در نتیجه، افزایش فرصت اشتغال و کاهش فقر و نابرابری در این استان در سال ۱۳۸۷ شده است.

نمودار (۱) روند تغییرات شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی اندازه‌گیری شده در استان‌های مختلف را نشان می‌دهد.

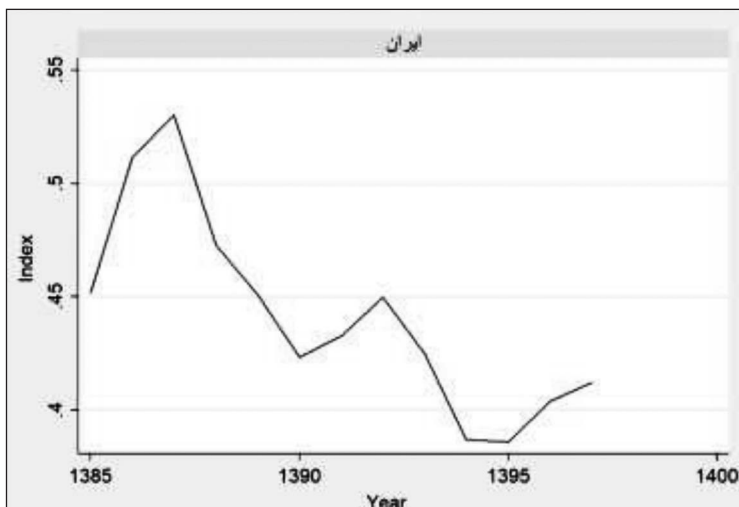

نمودار ۱. شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی-اسلامی استان‌ها در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

۱۹۴ میانگین شاخص‌های استان‌های مختلف را می‌توان به عنوان شاخص ترکیبی عدالت در کشور معرفی نمود. بر این اساس روند شاخص عدالت اندازه‌گیری شده در کل کشور به صورت شکل (۲) می‌باشد. مشاهده می‌شود که روند کلی این شاخص در کل کشور نزولی بوده است. این امر حاکی از بهبود وضعیت عدالت اقتصادی با معیارهای اسلامی در طول دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۷ می‌باشد. این روند نزولی نشان می‌دهد که در حالت کلی، سیاست‌های دولت در راستای اجرای عدالت اقتصادی مبتنی بر اسلام،

تأثیر مطلوبی در کشور داشته است. این روند را می‌توان به مسائل متعددی نسبت داد. به‌عنوان مثال، این احتمال وجود دارد که افزایش تعداد افراد تحصیل‌کرده در کشور باعث افزایش فرصت‌های شغلی برای آن‌ها شده و این امر منجر به بهبود شرایط اقتصادی و عدالت اقتصادی در کشور شده است، چرا که وجود افراد بیکار در جامعه یکی از تهدیدات اساسی برای عدالت به‌شمار می‌رود. همچنین، بخشی از بهبود شاخص عدالت اقتصادی-اسلامی، به‌ویژه از سال ۱۳۸۷ به بعد، را می‌توان معلول اجرای هدفمندی یارانه‌ها در نظر گرفت. همچنین آشکار است که مراکز آموزشی و بهداشتی در طول سال‌های تحت بررسی افزایش یافته و هزینه و زمان دسترسی به این مراکز کاهش یافته است. این امر نیز ممکن است یکی از دلایل کاهش شاخص عدالت در کشور باشد.

نمودار ۲. روند شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی-اسلامی کل کشور در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

۵. نتیجه‌گیری

عدالت یکی از عوامل حیاتی رسیدن به توسعه در هر کشوری محسوب می‌شود. این موضوع از دیدگاه اقتصاد اسلامی حائز اهمیت بیشتری نسبت به سایر مکاتب می‌باشد. در این میان عدالت اقتصادی یکی از ابعاد مهم عدالت محسوب می‌شود که خود معیارهای متنوعی برای اندازه‌گیری دارد. بر این اساس یکی از موضوعات مهم حوزه اقتصاد اسلامی ارزیابی و سنجش یک شاخص ترکیبی برای عدالت اقتصادی-اسلامی است. علی‌رغم مطالعات بسیاری که در حوزه عدالت ارائه شده است، بیشتر مطالعات مبتنی بر نظریات بوده و کمتر به طراحی مدل و اندازه‌گیری عدالت پرداخته شده است. با این رویکرد به اتکا به مبانی نظری موجود، این مطالعه با هدف طراحی یک شاخص ترکیبی برای عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام و اندازه‌گیری آن در استان‌های ایران در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۷ انجام شد. برای طراحی یک شاخص ترکیبی از معیارهای عدالت اسلامی استفاده شد که عبارت‌اند از: برخورداری برابر از منابع و ثروت عمومی (عدالت درون نسلی و عدالت بین نسلی)، سهم‌بری متناسب عوامل تولید از درآمد، و قرار گرفتن اموال در موضع قوام آن (کارایی فنی و تخصیصی). این شاخص بین صفر و یک بوده و مقدار کمتر آن نشان‌دهنده عادلانه‌تر بودن اقتصاد از دیدگاه اسلام است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که حدود ۳۰ درصد از شاخص‌ها بالای ۰٫۵ و حدود ۷۰ درصد آن‌ها کمتر از ۰٫۵ بوده است. عادلانه‌ترین وضعیت مربوط به استان کردستان در سال ۱۳۸۷ بوده و مقدار آن تقریباً ۰٫۱۸۶ بوده است. ناعادلانه‌ترین وضعیت نیز مربوط به استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۷ بوده و مقدار آن تقریباً ۰٫۷۹۶ بوده است. همچنین مشاهده شده است که هیچ روند صعودی و نزولی در دوره تحت بررسی وجود ندارد. بر اساس نتایج مطالعه حاضر پیشنهادات سیاستی زیر ارائه می‌شود:

- با توجه به اسلامی بودن شاخص نابرابری اندازه‌گیری شده، پیشنهاد می‌شود که سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان، برای بررسی نابرابری کل کشور نیز از این شاخص استفاده نمایند.
- پیشنهاد می‌شود که سیاست‌گذاران اقتصادی برای استان‌هایی که شاخص اقتصادی-اسلامی عدالت در آن‌ها نشان‌دهنده نابرابری بیشتر بوده است، سیاست‌های توزیع مجدد درآمد شدیدتری اتخاذ نمایند.
- با توجه به نزولی بودن شاخص نابرابری در کشور، پیشنهاد می‌شود که سیاست‌گذاران اقتصادی در راستای حفظ برابری اقتصادی-اسلامی از طریق اتخاذ برنامه‌های مبتنی بر رشد اقتصادی فقرزدا، به روند رشد اقتصادی کنونی همراه با توزیع عادلانه رفاه ادامه دهند.

منابع

قرآن کریم

۱. جهانبین، فرزند و نعمتی، محمد. (۱۳۹۴). معیار و راهبردهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه، پژوهشنامه نهج البلاغه، شماره ۱۰، صص. ۱۲۲ - ۱۰۳.
۲. خاندوزی، سیداحسان، و سیدنورانی، سیدمحمدرضا. (۱۳۹۴). معرفی و محاسبه شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی از منظر اسلامی در ایران، راهبرد مجلس، شماره ۸۵، صص ۸۴ - ۵۷.
۳. خاندوزی، سید احسان، مصطفوی ثانی، علی، و سرآبادی تفرشی، حسین. (۱۳۹۸). شاخصی برای عدالت، دانشگاه امام صادق (ع).
۴. دامن‌کشیده، مرجان، و نوابی زند، کامران. (۱۳۹۸). بررسی آثار سیاست‌های اعتباری خرد بر روی ضریب جینی در استان‌های نوار شمالی کشور. سیاست‌های مالی و اقتصادی، سال هفتم، شماره ۲۷، صص ۱۶۱-۱۸۹.
۵. سمیعی اصفهانی، علیرضا، دهقان، حوریه، مختاری، علی، و باقری دولت‌آبادی، علی. (۱۳۹۹). رویکرد اقتصاد سیاسی به سیاست‌های اقتصادی دوران ریاست جمهوری احمدی‌نژاد. مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، دوره سوم، شماره ۲، صص ۵۹۵-۶۲۷.
۶. شاکری، عباس، مؤمنی، فرشاد، خادم‌علیزاده، امیر و مخزن موسوی، سیدهادی. (۱۳۹۸). سنجش شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکرد اسلامی در ایران (۱۳۹۶ - ۱۳۷۳)، جستارهای اقتصادی ایران، سال ۱۶، شماره ۳۱، صص. ۴۰ - ۹.
۷. شاکری، عباس؛ مؤمنی، فرشاد؛ خادم‌علیزاده، امیر؛ مخزن موسوی، سیدهادی. (۱۳۹۸). درآمدی بر شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکرد اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال نوزدهم، شماره ۷۴، صص ۳۳ - ۵.
۸. صدری، حامد. (۱۳۹۱). معیارهای عدالت اقتصادی، استخراج و مصرف کارا و عادلانه منابع پایان‌پذیر، اقتصاد و بانکداری اسلامی، سال اول، شماره اول، صص. ۱۴۵ - ۱۲۹.
۹. عیوضلو، حسین، و شوال پور، محمد. (۱۳۹۳). نظریه توزیع اسلامی ثروت و درآمد و عملکرد اقتصاد ایران؛ مجموعه مقالات سومین همایش دو سالانه اقتصادی.
۱۰. غفاری، علی اکبر، عسگری، علیرضا، و عابدیان، سید حسن. (۱۳۹۷). تأثیر عدالت در توسعه اجتماعی-فرهنگی با تأکید بر فقه و حقوق موضوعه، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی-فرهنگی، دوره هفتم، شماره ۳، صص ۲۱۴-۱۹۵.
۱۱. فراهانی فرد، سعید. (۱۳۸۶). عدالت بین نسلی در بهره‌برداری از منابع طبیعی. اقتصاد اسلامی، دوره ۷، ش ۲۵، صص. ۱۵۶ - ۱۲۵.
۱۲. فراهانی فرد، سعید و کشاورز، محسن. (۱۳۹۲). بررسی تجربی تحقق اهداف نظام اقتصاد اسلام در اقتصاد ایران پس از انقلاب اسلامی، دوفصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات اقتصاد اسلامی، پاییز و زمستان. سال هفتم، شماره اول، صص ۲۰ - ۷.

۱۳. مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). مجموعه آثار، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، تهران: صدرا.
۱۴. مطهری، مرتضی. (۱۳۹۴). عدل الهی، چاپ چهل و پنجم، تهران: صدر.
۱۵. مؤمنی، فرشاد. (۱۳۹۶). عدالت اجتماعی، آزادی، توسعه در ایران امروز، تهران، انتشارات نقش و نگار.
۱۶. نایب خسروشاهی، حمیدرضا. (۱۴۰۳). تأمین اجتماعی و عدالت، انتشارات شریف آذر.
17. Baumol, W. (1982). (Applied Fairness theory and Rationing Policy. American Economic Review, Vol. 72, Issue 4, pp. 639-651.
18. Buchanan, J. M. (1986). Liberty, Market, and State: Political Economy in 1980's. NY: NYU. Press, Columbia U. Press
19. Frank, R. H. (1988), Passions within Reason: The Strategic Role of the Emotions. New York, Norton.
20. Leventhal, G. S., and Michaels, J. W. (1971). Locus of Cause and Equity Motivation as Determinants of Reward Allocation. Journal of Personality Social Psychology, Vol 17 (3), pp. 229-235.
21. Posner, R. A. (1981). The Economics of Justice. Cambridge, Harvard University Press.
22. Sadri, H. (2012). Economic Justice Criteria: The Just and Efficient Extraction and Usage of Exhaustible Resources, Islamic Economics and Banking, Vol. 1 (1), pp. 129-162. (In Persia)
23. Schotter, A. (1985). Free Market Economics: A critical Appraisal. St. Martin's Press.
24. Shakeri, A., Momeni, F., Khadem A'alizadeh, A., and Makhzan Mousavi, S. H. (1398). Assessing the Synthesized Index of Economic Justice with an Islamic Approach in Iran (1995-2018). Journal of Iran's Economic Essays, Vol. 16 (31), pp. 9-40. (In Persia)
25. Varian, H. R. (1974). Equality, Envy, and Efficiency. Journal of Economic theory, Vol. 9.
26. Zhou, P., and Ang, B. W., (2009). Comparing MCDA Aggregation Methods in Constructing Composite Indicators Using the Shannon-Spearman Measure. Social Indicator Research, Vol. 94 (1), pp. 83-96.